

A Textual Analysis of the Lexical and Cohesive Structure of Imam Riḍā's (as) Tawḥīd Sermon: A Halliday and Hasan Cohesion Theory Perspective

Fatemeh Molayem ¹

1. Assistant Professor of Department of Arabic, Women Branch, Imam Sadiq University, Tehran, Iran: f.molaym@isu.ac.ir

Article Info	Abstract
Article Type: Research Article	Cohesion is a fundamental concept in linguistics that examines the factors of connectivity and relationships between sentence components, inter-sentential relations, and the overall text structure. This term, introduced by functional linguists in the field of discourse analysis, comprehensively studies the role of cohesive components in text formation and organization. Imam Reza's (PBUH) monotheistic sermon is a religious text with profound monotheistic content and literary richness, in which the Imam (PBUH) has artfully and intelligently utilized cohesive elements to create a coherent and systematic structure. This research, using a descriptive-analytical method and based on Halliday and Ruqaiya Hasan's textual cohesion theory, meticulously examines the conjunctive and lexical cohesion factors of this sermon. The present study, while analyzing conjunctive, lexical, and rhetorical cohesive components, systematically examines the interdiscursive relations and the role of these elements in the sermon's structure and the transmission of philosophical concepts. The research findings indicate that among the conjunctive elements, the additive conjunction "and" has the highest frequency in the text, and at the lexical level, the Imam (PBUH) has artistically employed various lexical cohesion elements such as antonymy, opposition, and semantic fields. These lexical elements, formed based on syntagmatic relations in the speech chain, have played a more prominent and influential role in creating textual cohesion. The results of this research clearly demonstrate that using Halliday and Hasan's cohesion theory, while identifying cohesive elements in religious texts, one can scientifically and methodically explain how these elements influence text formation and the clear, unambiguous transmission of profound philosophical and religious concepts.
Article History:	
Received: December 27, 2024	
In Revised Form: March 12, 2025	
Accepted: March 25, 2025	
Published Online: August 03, 2026	
Keywords:	Imam Reza, Tohidiyeh Sermon, Halliday and Hasan's Theory, Textual Cohesion, Lexical Cohesion, Conjunctive Elements.

Cite this The Author (s): Molayem, F (2026). A Textual Analysis of the Lexical and Cohesive Structure of Imam Riḍā's (as) Tawḥīd Sermon: A Halliday and Hasan Cohesion Theory Perspective: Quarterly Scientific Journal of Farhang Razavi. Year 14, Issue 2, Summer 2026, Serial Number 54 – (125- 155)-

[DOI:10.22034/farzv.2025.496166.2061](https://doi.org/10.22034/farzv.2025.496166.2061)

Publisher: University of Tehran Press

Introduction

Imam Reza's monotheistic sermon encompasses deep content and literary and discursive richness in the philosophy of monotheism, which the Imam has endowed with a coherent and systematic structure through complex linguistic mechanisms and intelligent utilization of cohesive elements and convincing rational arguments. This sermon was delivered at the assembly of Ma'mun, prior to the issue of Imam Reza's succession, in early 201 AH at the request of Ma'mun's supporters who intended to test and question the Imam's scholarly status. It is a sermon that, to this day, has not been matched in precision, elegance, and detail in explaining the truth of monotheistic knowledge.

The Imam, with precise understanding of his audience and oratory standards, and awareness of the subject's requirements, textual context, and situation, organizes all sermon passages as a unified and coherent whole. The Imam's guiding role combined with his compassion and his awareness of the requirements of rhetoric, which pays significant attention to stirring emotions for persuasion, prevents him from using any words of reproach or condemnation toward the audience in this sermon, despite his awareness of the malicious intentions of those who invited him for this impromptu speech. This has preserved the sermon from dispersion and fragmentation.

The utterances, despite the density of vocabulary and the conciseness of phrases, convey the sermon's deep content mostly through the repeated use of nominal sentences that indicate the permanence of something for something else, appropriate to the subject's purpose, namely the permanence of God's attributes. Conjunctive cohesion in the sermon operates through four main mechanisms: additive, adversative, causal, and temporal. The additive conjunction "and" appears with the highest frequency, functioning both at intra-sentential and inter-sentential levels to connect utterances of varying scopes. This predominance of additive conjunction aligns with the sermon's descriptive nature, allowing theological propositions to be linked without imposing rigid logical sequences. Adversative conjunction is mainly used to negate possible misconceptions about divine attributes, creating cohesion through systematic rejection of opposing viewpoints. Causal and causative conjunctions, including "fa" and the causative "lam," establish logical relationships between propositions and strengthen the sermon's argumentative structure. Temporal conjunctions occur less frequently, reflecting the sermon's focus on eternal theological truths rather than sequential narratives.

Lexical cohesion manifests through various mechanisms, including complete repetition, repetition through synonyms, and collocation. Repetitive patterns

highlight key theological concepts and create rhythmic patterns that aid in memorizing the sermon. The precise selection of vocabulary and their arrangement on the syntagmatic axis and the semantic content they collectively produce in the speech chain have enabled the profound ideas of this sermon to be transmitted to the audience without disruption or ambiguity, despite the density of vocabulary and conciseness of phrases. Collocation, the association of semantically related words, appears through several rhetorical methods: similarity of extremities (*tashabuh al-atraf*), which connects utterances by repeating the final word of one section at the beginning of the next; antithesis (*tibaq*), which places opposing words together to clarify theological concepts through contrast; correspondence (*muqabalah*), which places parallel structures in opposition; and semantic association (*mura'at al-nazir*), which groups words from related semantic domains. Placing contradictory opposites and corresponding phrases against each other has provided a coherent style for the profound meanings of this sermon. At this level, semantic association, correspondence, antithesis, and similarity of extremities have had the greatest impact on the cohesion of utterances.

In the middle and in the final passages, which increase in number and distance between them, the Imam employs more cohesive elements and uses the cohesive elements of antithesis and correspondence to determine referents, so that if the audience does not know the meaning of a word or does not know which referent is intended in words with various referents, the opposing word and contrasting phrases make understanding the meaning easier for them. This leads to creating balance between the complexity of meaning and clarity of compositions. The Imam employs the technique of similarity of extremities so that the return of the final word of the previous utterance at the beginning of the next utterance strengthens their cohesion through creating prominence.

Traditional Arabic rhetorical methods further enhance the sermon's cohesion. *Kamal al-ittisal* (complete connection) creates seamless transitions between semantically unified utterances, while *shibh kamal al-ittisal* (near-complete connection) links utterances through implicit questions and answers. Quranic intertextuality (*iqtibas*) strengthens theological arguments while maintaining cohesion. These elements enrich meaning despite lexical density and brevity. Additionally, phonetic patterns through rhyme and rhythmic structures harmonize speech with meaning, reinforcing utterance cohesion.

Using all these elements, the Imam connects the utterances and passages together and links the beginning of the sermon to the middle passages and then to the end of the sermon, transmitting the message without disruption or ambiguity, despite being deep and complex, to the audience; in such a way that the reader

feels at the end of the sermon that the speaker has well fulfilled his mission in conveying meaning, and the reader himself, by establishing a strong connection with the text, leaves the sermon with complete satisfaction.

The Imam, with precise mastery over the selection of words and linguistic terms and their function in textual cohesion, enters a realm beyond human language and considers the use of some of these words and terms about the essence of God and the introduction of His attributes as inadequate, emphasizing that they cannot be used in introducing the status of monotheism with the same meaning as they are used for creatures. It seems that the Imam is trying to introduce a distinctive expressive style in this field. The scientific presence of these concepts in the Imam's mind is unparalleled among the hadiths and the sermons attributed to the Imams, and it can be claimed that from the criteria that the Imam has presented in the special expressive style about the Creator of existence, one can present a model of expressive style in introducing monotheism.

واکاوی انسجام و پیوستگی واژگانی و پیوندی متن خطبه توحیدیه امام رضا (علیه السلام) با تاکید بر نظریه انسجام متن هالیدی و رقیه حسن

فاطمه ملایم^۱

f.molaym@isu.ac.ir

۱. دانشیار گروه عربی، پردیس خواهران، دانشگاه امام صادق (علیه السلام)، تهران، ایران:

اطلاعات مقاله	چکیده
تاریخ دریافت:	انسجام، مفهومی بنیادین در زبان‌شناسی است که به بررسی عوامل پیوستگی و ارتباط میان اجزای جمله، روابط بین جمله‌ای و ساختار کلی متن می‌پردازد. این اصطلاح که توسط زبان‌شناسان نقش‌گرا در حوزه تحلیل گفتمان مطرح شده است، نقش مؤلفه‌های انسجام‌بخش را در شکل‌گیری و سازمان‌دهی متن به صورت عمیق و همه‌جانبه مطالعه می‌کند. خطبه توحیدیه امام رضا (علیه السلام)، متنی دینی با محتوای عمیق توحیدی و غنای ادبی است که امام (علیه السلام) با بهره‌گیری هنرمندانه و هوشمندانه از عناصر انسجام‌بخش، ساختاری منسجم و نظام‌مند به آن بخشیده‌اند. این پژوهش بر پایه نظریه انسجام متن هالیدی و رقیه حسن، به بررسی دقیق و موشکافانه عوامل انسجام‌پیوندی و واژگانی این خطبه پرداخته است. پژوهش حاضر به روش توصیفی تحلیلی ضمن تحلیل مؤلفه‌های انسجام‌بخش پیوندی، واژگانی و بلاغی، روابط بین گفتمانی و نقش این عناصر را در ساختار خطبه و انتقال مفاهیم فلسفی به طور جامع و نظام‌مند بررسی کرده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد در میان عناصر پیوندی، حرف ربط افزایشی «واو» بیشترین کاربرد و فراوانی را در متن داشته و در سطح واژگانی، امام (علیه السلام) از عناصر متعدد و متنوع انسجام واژگانی مانند تضاد، مقابله و مراعات‌النظیر به شکلی هنرمندانه بهره برده‌اند. این عناصر واژگانی که بر اساس روابط همنشینی در زنجیره گفتار شکل گرفته‌اند، نقش برجسته‌تر و تأثیرگذارتری در ایجاد انسجام متن داشته‌اند. نتایج این پژوهش به روشنی آشکار می‌سازد که با استفاده از نظریه انسجام هالیدی و حسن می‌توان ضمن شناسایی عناصر انسجام‌بخش در متون دینی، چگونگی تأثیر این عناصر را در شکل‌گیری متن و انتقال شفاف و بدون ابهام مفاهیم عمیق فلسفی و دینی به شیوه‌ای علمی و روشمند تبیین کرد.
تاریخ بازنگری:	
تاریخ پذیرش:	
تاریخ انتشار:	
کلیدواژه‌ها:	امام رضا (علیه السلام)، خطبه توحیدیه، نظریه هالیدی و رقیه حسن، انسجام، واژگانی، پیوندی.

استناد: ملایم، فاطمه: (۱۴۰۵). واکاوی انسجام و پیوستگی واژگانی و پیوندی متن خطبه توحیدیه امام رضا (علیه السلام) با تاکید بر نظریه انسجام متن هالیدی و رقیه حسن. فصلنامه علمی پژوهشی فرهنگ رضوی، سال ۱۴، شماره ۲، تابستان ۱۴۰۵، شماره پیاپی ۵۴ - (۱۲۵-۱۵۵).
DOI:10.22034/farz.2025.496166.2061

ناشر: بنیاد بین المللی فرهنگی هنری امام رضا (علیه السلام)

۱. مقدمه

خطبه توحیدیه امام رضا (علیه السلام) حاوی اندیشه بنیادین توحید ناب است که با دلایل مستحکم بر پایه تعقل تنظیم شده است. امام رضا (علیه السلام) پاره گفتارهای این خطبه را به گونه‌ای با عناصر انسجام‌بخش دستوری، پیوندی و واژگانی به یکدیگر پیوند می‌دهد که اجزای آن با عوامل پیوستگی و اتصال اجزای جمله و رابط‌های بین جمله‌ها و متن در جهتی واحد (معرفی مقام توحید)، هماهنگ با هم پیش می‌روند؛ به گونه‌ای که هر عبارتی استدلالی مستحکم برای عبارت قبل می‌شود. امام (علیه السلام) پاره گفتارهای این خطبه را با عناصر انسجام‌بخش دستوری، پیوندی و واژگانی به گونه‌ای به هم پیوند می‌دهد که در حالی که عبارت‌ها هدف‌محورند و می‌توان به تنهایی در جایگاه عبارت مستقل و تمثیل استفاده کرد، با قرار گرفتن در کنار هم، خطبه را به یک قالب واحد منسجم و غیر قابل تفکیک تبدیل می‌کند و معانی فلسفی عمیق را بدون ابهام، به خواننده انتقال می‌دهد. به رغم این قابلیت، این خطبه با رویکردهای نوین زبان‌شناختی، مانند انسجام‌متنی و کارکرد آن بررسی نشده است.

اصطلاح انسجام را اولین بار هالیدی^۱ و رقیه حسن در کتاب (Cohesion in English)، با این پرسش مطرح کردند که چه چیزی از مجموعه جملات بی‌ربط متفاوت، یک متن گفتاری یا نوشتاری می‌سازد. «از دیدگاه آن‌ها، انسجام عامل اصلی شکل‌گیری متن و گفتمان است که به توصیف کلام مرتبط و پیوسته معنی‌دار بزرگ‌تر از جمله و شناخت پیوندهای درونی متن و ارتباط داخلی بین بخش‌های گوناگون و اجزای آن می‌پردازد» (امیری خراسانی و علی‌نژاد، ۱۳۹۴: ۷). عناصر انسجام از نظر این دو زبان‌شناس، شامل عناصر انسجام دستوری، پیوندی و واژگانی است. پیش از آن‌ها، عبدالقاهر جرجانی در قرن پنجم در نظریه نظم خود، متن را ساختاری منسجم معرفی کرده بود. از نظر او کلمات و جمله‌ها و نقش و معنای آن‌ها را نمی‌توان جدا از ساختار جمله بررسی کرد. نظریه انسجام متن هالیدی، به دلیل قاعده‌مند بودن و برخورداری از قابلیت سنجش‌های کمی، در همه زبان‌ها تطبیق داده شده است؛ هرچند الگوی انسجام، از زبانی به زبانی دیگر متفاوت است. این نظریه «در تعیین میزان انسجام قرآن کریم و دیگر متون دینی کاربرست فراوانی داشته است و تجربه‌های موفقیت‌آمیزی از استفاده از این الگو در قرآن کریم در دسترس است» (زانوس و نبی‌پور، ۱۳۹۶: ۸۳).

این پژوهش، مؤلفه‌های انسجام‌بخش پیوندی و واژگانی فرازهای این خطبه را مبتنی بر نظریه هالیدی و حسن و عوامل انسجام بلاغی و کارکرد آن‌ها را مبتنی بر بلاغت عربی سنتی، به صورت

1. M.A.K. Halliday

تحلیلی و آماری، رمزگشایی کرد تا ضمن استخراج عوامل انسجام، با تکیه بر آمار به دست آمده، به نتایج دریافت شده برسد. دستیابی به نتایج دریافت شده مستلزم پاسخگویی به پرسش‌های زیر بود:

۱. کارکرد عناصر انسجام بخش پیوندی و واژگانی خطبه، مبتنی بر دیدگاه هالیدی و رقیه حسن چگونه است؟

۲. اثرگذاری عناصر انسجام بخش بر فرایند شکل گیری خطبه به چه شکل بوده است؟

متن این خطبه برگرفته از کتاب «عیون اخبار الرضا»، اثر ابن بابویه قمی، معروف به شیخ صدوق (۳۸۱ق) و ترجمه و شرح خطبه توحیدیه امام رضا (علیه السلام) اثر علامه محمد باقر مجلسی و تحقیق حیدر طاهری پاکدل است، تمرکز بر سطح واژگانی و پیوندی در این پژوهش، از این جهت است که انسجام حاصل از این مؤلفه‌ها در این خطبه حاوی نکات دقیق و عمیقی است.

۱-۱. پیشینه پژوهش

برخی از پژوهش‌هایی که در حوزه انسجام انجام گرفته است، عبارتند از:

کتاب «نشانه‌شناسی کاربردی»، اثر فرزانه سجودی که سال ۱۳۸۷ در نشر علم به چاپ رسید. فصل سوم این کتاب به معرفی و مقایسه زبان‌شناسی متن گرا و ساخت‌گرا پرداخته و نظریه هالیدی و حسن را در انسجام متنی، شرح و توضیح داده است.

پورنامداریان و ایشانی (۱۳۹۸) مقاله «تحلیل انسجام و پیوستگی در غزلی از حافظ با رویکرد زبان‌شناسی نقش‌گرا» را به چاپ رساندند. آن‌ها با تحلیل این غزل، بر اساس نظریه انسجام متنی هالیدی و حسن، به این نتیجه رسیدند که غزل حافظ از انسجام و پیوستگی بالایی برخوردار است و با کاربرد این نظریه می‌توان درجه انسجام و پیوستگی هر یک از غزلیات حافظ یا دیگر متون ادبی را از نظر کمی مشخص کرد.

مقاله «مراعات النظیر در سوره انعام و نقش آن در انسجام سوره» از حسن خرقانی (۱۳۹۸) به چاپ رسیده است. پژوهشگر در این مقاله، نتیجه می‌گیرد که مراعات النظیر و تناسب معنایی واژگان کاربرد وسیعی در این سوره دارد و موجب انسجام اجزای متن این سوره شده است.

مقاله دیگر با عنوان «عناصر برجسته انسجام در بایه متنبی بر اساس نظریه هالیدی» از سیدرضا میراحمدی و مریم آقاجانی (۱۳۹۶) است. در این بررسی، به این نتیجه می‌رسند که

متنبی به منظور منسجم کردن قصیده با استفاده از عوامل انسجام واژگانی، ارجاعی و معنایی، قصیده را منسجم می‌کند و این امر بر نظم منطقی ذهنی او دلالت دارد که در زمان وی، رایج بوده است.

مقاله «انسجام متنی ابزاری زبان‌شناسی برای شناخت سبک‌های ادبیات فارسی» که علیرضا احمدی و اعلان استواری (۱۳۹۰) به چاپ رساندند، مقایسه‌ای بین انسجام متنی در سبک‌های خراسانی و عراقی است و در بخش ادبیات نظری، به خوبی، به تبیین و تفسیر الگوی انسجام متنی هالیدی و حسن پرداخته‌اند.

مقاله «عوامل انسجام متنی در سوره نوح» که به قلم یونس ولیئی و همکاران (۱۳۹۵) منتشر شده به بررسی توصیفی تحلیلی عوامل انسجام متنی، اعم از انسجام واژگانی و دستوری و پیوندی در این سوره پرداخته و میزان اثرگذاری هر کدام را در انسجام این سوره بیان کرده است.

مقاله «کارکرد ادات ربطی در انسجام‌بخشی به خطبه‌های نهج البلاغه»، از علی‌رضا نظری (۱۳۹۲)، نویسنده در این مقاله، نتیجه می‌گیرد که عنصر انسجام افزایشی، نقش برجسته‌ای در انسجام‌بخشی به این خطبه دارد.

مقاله «تحلیل گفتمان خطبه توحیدیه امام رضا (علیه السلام) از فاطمه ملایم و حسن بشیر (۱۴۰۲)، نویسندگان در این مقاله به این نتیجه رسیده‌اند که دال‌های اساسی، فراگفتمانی و نقشه معنایی به دست آمده از تحلیل این خطبه نشان‌دهنده عمق معنایی آن درباره شناخت خداوند متعال است.

مقاله «واکاوی عوامل انسجام در خطبه شقشقیه امام علی (علیه السلام) با اتکا به الگوی هالیدی و حسن» از محمد حسن امرایی و عبدالله بامری (۱۳۹۹). نویسندگان در این تحقیق به این نتیجه رسیده‌اند که به‌رغم وجود تفاوت‌هایی در نسبت عناصر دستوری و واژگانی بر مبنای الگوی هالیدی و حسن، خطبه از انسجام متنی بسیار بالایی برخوردار است.

۲. چهارچوب نظری بحث

۲-۱. انسجام

انسجام در زبان عربی از ماده «سجم»، به معنای روان و سرازیر شدن آب و اشک است. در

اصطلاح بلاغت، روانی و نظم در سخن را گویند (ابن منظور، ۱۳۶۳: ریشه سجم). در اصطلاح معاصر، انسجام به معنای هماهنگی، همبستگی، همخوانی، سازگاری و یکپارچگی و تناسب به کار می‌رود (آذرنوش، ۱۳۸۱: ۲۷۸).

در زبان‌شناسی، انسجام^۱ به روابط معنایی موجود در متن و چگونگی ترکیب جمله‌ها به وسیله اتصالات درون‌متنی می‌پردازد (نظری و همکاران، ۱۳۹۰: ۸۷). این اصطلاح در زبان فارسی به پیوستگی و پیوند و اتصال بین اجزای جمله ترجمه شده است.

انسجام متن، ریشه در پژوهش‌های عربی قدیم دارد؛ از دیرباز محققانی چون جاحظ و عبدالقاهر جرجانی در نظریه نظم در «دلائل الإعجاز» و ابن منقذ در «البدیع فی نقد الشعر» و ابن ابی الإصبع در «بدیع القرآن» به این موضوع پرداخته‌اند. جرجانی در این خصوص، با ذکر شاهد مثالی از قرآن کریم (وَاشْتَغَلَ الرَّأْسُ شَيْباً) می‌گوید: مزیت و فضیلت فنی آیه نه از ناحیه استعاره که از ناحیه نوع چینش کلمات و اسناد فعل به «الرأس» است که سبب، فعل است نه فاعل آن؛ همچنین قرار دادن فاعل با عنوان تمییز است (الجرجانی، ۲۰۰۱: ۸۲).

در مطالعات غربی بین مکاتب مختلف زبان‌شناسی، مکتب «زبان‌شناسی نقش‌گرا»، بیشترین بررسی را در حوزه متن و انسجام متن داشته است (ساسانی، ۱۳۸۴: ۱۲۴). این اصطلاح را اولین بار، مایکل هالیدی و رقیه حسن در کتاب «انسجام در انگلیسی»^۲ به کار بردند (نقیب و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۲۱-۱۴۳). از نظر آن‌ها، انسجام روابط مشخصی است که بین جمله‌های یک متن برقرار است و به پیوند درونی عبارت‌ها و روابط معنایی موجود در متن اشاره می‌کند (نظری و همکاران، ۱۳۹۰: ۸۴). روابط بین آن‌ها مانند ریسمانی، کلمات و عناصر متفاوت و دور از هم را جمع و به هم متصل می‌کند؛ این روابط را که آفریننده متن هستند، انسجام متنی گویند (لطفی‌پور ساعدی، ۱۳۷۱: ۱۲۲).

انسجام متنی متن را از مجموعه جملاتی که به طور تصادفی کنار هم قرار گرفته‌اند، متمایز می‌کند. نبود و کم بودن نشانه‌ها و عوامل انسجام بخش روانی متن را از بین می‌برد. چنان‌که کمبود عناصر ارجاعی مناسب مانند ضمایر یا عدم استفاده صحیح از آن‌ها می‌تواند به گسستگی متن منجر شود.

1. Cohesion

2. Cohesion in English

عناصر انسجام‌بخش شامل ابزارهای دستوری، واژگانی و معنایی هستند که موجب پیوند جمله‌ها می‌شوند ... (آفاگل‌زاده، ۱۳۸۵: ۹). اجزای متن به‌وسیلهٔ ادوات صریح و کدهای درونی، با هم ارتباط دارند؛ کدها ابزارهای دستوری یا واژگانی هستند که گویندگان برای بیان ارتباط جمله‌ها به کار می‌گیرند (پروین و نظری، ۱۳۹۰: ۸۷). به رابطهٔ بین عناصر انسجام و عوامل معنایی مرتبط با آن‌ها، گره یا پیوند گویند. گره یعنی با هم آوردن و جفت کردن عناصر گزینشی یک متن (امرائی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۲۵).

البته انسجام و پیوستگی تفاوت‌هایی ظریف با هم دارند. به هم پیوستگی «Cohesion» زمانی ایجاد می‌شود که جمله‌ها با هم پیوستگی دارند و بر دستور زبان تمرکز می‌کند و انسجام «Coherence» زمانی ایجاد می‌شود که ایده‌ها پیوسته باشند و به معنای شفافیت ایده است.

واحد معیار تعیین انسجام متن، پاره‌گفتار است و در زبان‌شناسی ساختارگرا «گفته» یا «پاره‌گفته» یا «پاره‌گفتار»^۱ به بخشی از گفتار اطلاق می‌شود که قبل و بعد از آن سکوت باشد. یک پاره‌گفتار ممکن است تنها از یک کلمه یا از چند کلمه تشکیل شود؛ گاهی اوقات نیز مجموعهٔ چند جمله با هم، یک پاره‌گفتار را تشکیل می‌دهند (مک‌دانل، ۱۳۸۰: ۵۶).

۲-۲. ابزارهای انسجام‌دهندهٔ متن از نظر هالیدی و حسن

ابزارهای انسجام از نظر این دو زبان‌شناس، عبارتند از: عناصر انسجام دستوری، پیوندی و واژگانی. منظور از انسجام دستوری این است که نوع ساخت جمله‌ها و عناصر دستوری آن‌ها سبب انسجام متن می‌شود. عناصر انسجام دستوری از نظر هالیدی و حسن، ارجاع، حذف و جایگزینی است.

ارجاع عبارت است از عناصر زبانی که به چیز دیگری باز می‌گردد و شامل ضمیرها، اسم‌های اشاره و اسم‌های موصول است.

جایگزینی عبارت است از نشستن یک عنصر به جای عنصری دیگر.

از نظر هالیدی و حسن، زمانی عنصری از سخن حذف^۲ می‌شود که پاره‌گفتارها با ساختارشان، عبارت یا عنصری قبل از خود را تداعی کنند. عنصر محذوف، شکافی در سطح نحوی به جای

1. Utterance

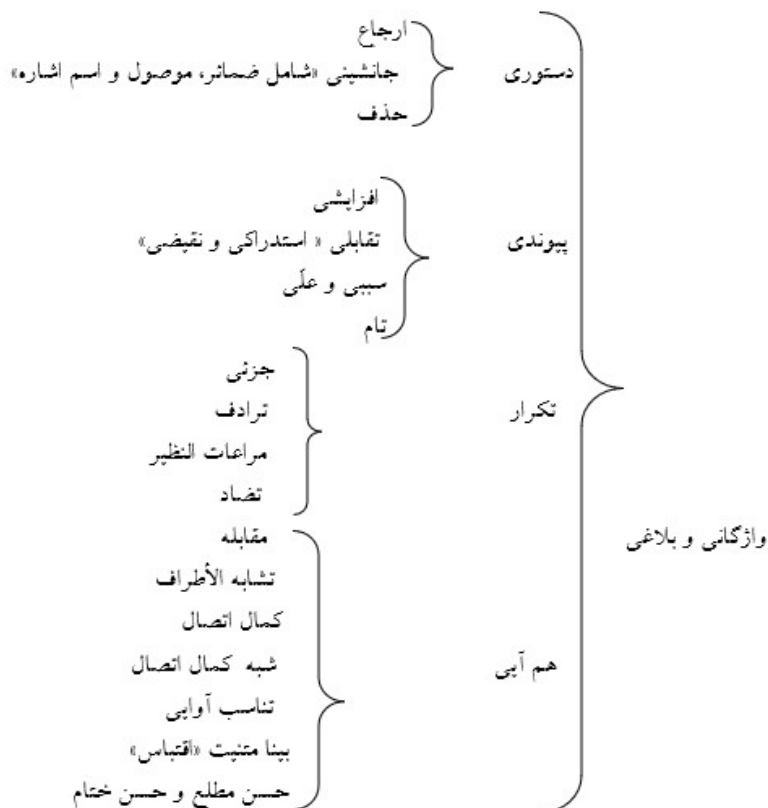
2. ellipsis

می‌گذارد و فرایند فهم متن حاوی احتمال وجود یک انقطاع در سطح متن است که با عنصر دیگری از متن قابل پر کردن است (پروینی و همکاران، ۱۳۹۴: ۸۹).

۲-۳. عناصر انسجام‌بخش پیوندی و واژگانی

همان‌گونه که هالیدی و حسن معتقدند تقسیم‌بندی مطرح شده در ابزارهای انسجام، تقسیم‌بندی محض نیست (پروینی و نظری، ۱۳۹۴: ۱۳۵). ممکن است برخی از عوامل انسجام متنی هالیدی و حسن در زبان‌های دیگر، مثل عربی، کارکرد متفاوتی داشته باشند؛ یا اینکه عاملی که در زبانی از فراوانی برخوردار است، در زبان دیگر کاربرد نداشته باشد؛ بنابراین، در صورتی که الگوی هالیدی و حسن در خصوص برخی عوامل انسجام در زبانی دیگر قابل تطبیق نبود، باید آن را با تکیه بر الگوی منطبق با زبان مد نظر، تکمیل کرد. برای مثال، در زبان عربی، نزد علمای بلاغت، مباحثی مانند تعریف، تنکیر، فصل، جمله، حالیه خالی از ضمیر ذوالحال، مراعات النظیر، تشابه الأطراف، تناسب آوایی، مقابله، مشاکله، جناس، طباق و ایجاز به حذف و ... نقش مهمی در روشن کردن مفهوم و انسجام‌بخشی به متن ایفا می‌کنند.

تطبیق الگوی انسجام هالیدی در متن عربی موضوعی است که در سال‌های اخیر توجه بسیاری از پژوهشگران حوزه زبان‌شناسی را به خود جلب کرده است. بسیاری از صاحب‌نظران معاصر عرب بر عدم تناسب برخی عوامل انسجامی مطرح در الگوی هالیدی با زبان عربی تأکید می‌کنند و می‌کوشند این موارد را با حذف یا افزایش عواملی دیگر، بومی‌سازی کنند. عزه محمد، از اندیشمندان معاصر عرب، ضمن مقید کردن خود به الگوی هالیدی در بخش واژگانی و دستوری، آن‌جا که در الگوی او خلأ یا نقصی دیده است، آن را با تکیه بر الگوهای دیگر تکمیل کرده و با توجه به ویژگی‌های زبان عربی، بخشی را انسجام آوایی مطرح و بر موارد مهمی چون سجع و موازات تأکید کرده است (پروینی و همکاران، ۱۳۹۴: ۱۳۵). با توجه به اینکه بخش دستوری و پیوندی الگوی انسجام هالیدی بر زبان عربی قابل تطبیق است و با توجه به ساختار انسجامی خطبه توحیدیه، عوامل انسجام متناسب با زبان عربی در تصویر ۱ ارائه شده است:

تصویر ۱: عوامل انسجام متناسب با زبان عربی

۲-۴. عناصر انسجام بخش پیوندی در زبان عربی

عوامل انسجام پیوندی در زبان عربی نقشی به مراتب مهم‌تر از عناصر واژگانی و دستوری دارند؛ زیرا این ارتباط بر پایه منطق استوار است و خواننده باید رابطه منطقی بین مطالب را تحلیل نماید تا پیوستگی معنایی و ارتباط بین جملات را دریافت کند. عناصر پیوندی با توضیح، مخاطب را از جمله‌ای به جمله دیگر انتقال می‌دهند (صلح جو، ۱۳۹۴: ۲۴). انسجام متن بدون این ادوات تا حدودی غیرممکن است. این ابزارها غالباً، به تنهایی معنا ندارند؛ اما در معنادار کردن جمله‌ها نقش مهمی دارند و با توضیح، استدراک، مقابل‌های نقیضی و هم‌زمانی رابطه‌ای نظامند بین پاره‌گفتارها برقرار می‌کنند. عناصر پیوندی به چهار نوع افزایشی (اضافی)، سببی،

تقابلی و زمانی تقسیم می‌شوند.

۲-۴-۱. افزایشی

این عناصر در عربی، شامل «واو»، «أو»، «أم» و «كذلك» است و پاره‌گفتارهایی را به هم پیوند می‌زند که در موقعیت یکسانی باشند و مطلبی را به محتوای جمله قبل اضافه می‌کند. مانند آیات مبارکه ۲ و ۳ سورة الزلزال: «وَأُخْرِجَتِ الْأَرْضُ أَنْقَالَهَا»؛ «وَقَالَ الْإِنْسَانُ مَا لَهَا» (یارمحمدی، ۱۳۸۳: ۵۹).

۲-۴-۱-۱. زمانی

ربط زمانی جمله‌هایی را که حاوی رویدادهای پی در پی هستند به هم پیوند می‌دهد و در متون روایی و داستانی کاربرد فراوانی دارد، ادواتی مانند «فاء» در این نوع ربط استفاده می‌شود. «این ادوات برای پیوند پاره‌گفتارهایی به کار می‌رود که توالی زمانی، دگرگونی زمانی و هم‌زمانی داشته باشند (علیچانی، ۱۳۷۲: ۹۰).

ادوات زمانی گاه بر غایت و انتهای یک مرحله زمانی و شروع مرحله زمانی دیگر نیز اشاره دارد که دگرگونی زمانی نامیده می‌شوند. این امر با ادوات «إلى أن»، «حتى ابتدائية»، به معنای «إلى أن» تحقق می‌یابد. ادوات هم‌زمانی، مانند «واو» حالیه، «حين»، «لما» و «إذ»، جمله‌ای را به لحاظ هم‌زمانی به جمله دیگر ملحق می‌کنند.

۲-۴-۱-۲. نقیضی یا استدرافی

این ادوات که به آن‌ها ادوات ربط تباینی «تقابلی» نیز می‌گویند برای نشان دادن تقابل و تضاد به کار می‌رود و در مقایسه‌ها و استدلال‌های منطقی نقش مهمی ایفا می‌کند. ادوات ربط تباینی شامل «لكن»، «لا»، «بل»، «مع ذلك»، «على الرغم من»، «من ناحية أخرى»، «في نفس الوقت» و ... است. زمانی این رابطه شکل می‌گیرد که محتوای یک جمله خلاف انتظاراتی باشد که جمله قبل ایجاد کرده است (نظری، ۱۳۹۲: ۳۷) مانند آیه مبارکه «وَقَالُوا اتَّخَذَ اللَّهُ وَلَدًا سُبْحَانَهُ بَلْ لَهٗ مَا فِي السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ كُلٌّ لَهٗ قَانْتُونَ» (بقره، ۱۱۶)

۲-۴-۱-۳. علی و سببی

رابطه‌ای است که در آن گوینده به بیان علت و سبب حوادث می‌پردازد. غالباً، دو یا چند جمله و گاه یک پاراگراف را به پاراگراف دیگر پیوند می‌دهند؛ این ادوات، شامل «فاء»، «إذ»، «کی»، «لام

تعلیل»، «لذا»، «علی هذا»، «لهذا»، «بهذا»، «لأن»، «نتیجه ل»، «سبب ل»، «لکی»، «حتی» و... هستند. در آیه مبارکه ۷ از سوره زلزال (فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ...)، حرف «فاء» با بیان نتیجه، این آیه را به آیه قبل پیوند می دهد؛ یعنی تمام رویدادها رخ می دهد تا انسان ها به دیدن نتیجه اعمال خود برسند. انسجام با حرف تعلیل «لام» مانند آیه ۶ همان سوره (يَوْمَئِذٍ يَصْدُرُ النَّاسُ أَشْتَاتًا لِيُرَوْا أَعْمَالُهُمْ).

۲-۴-۲. عناصر انسجام بخش واژگانی

این نوع انسجام با انتخاب واژه های مرتبط با هم و با حوزه وسیعی، تحقق می یابد. در این ارتباط، واحدهای واژگانی زبان، به لحاظ معنا با یکدیگر مرتبط می شوند. «عناصر انسجام واژگانی عبارتند از: تکرار^۱ (بازایی) و هم آیی^۲ که در علم بدیع عربی مطرح می شود» (مهاجر و نبوی، ۱۳۷۶: ۶۸).

۲-۴-۲-۱. تکرار

تکرار یا مستقیم است یا به صورت مترادف است. تکرار مستقیم تام مانند تکرار لفظ «تخشی» در آیه مبارکه (وَتَخْشَى النَّاسَ وَاللَّهَ أَحَقُّ أَنْ تَخْشَاهُ)، این تکرار در مباحث بلاغی با عنوان «رد العجز علی الصدر» نیز مطرح می شود (هاشمی، ۱۳۷۹: ۳۵۴). تکرار جزئی با اندکی تغییر در صیغه، تحقق می یابد؛ مانند آیه مبارکه «سَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أَسْتَغْفَرْتَ لَهُمْ أَمْ لَمْ تَسْتَغْفِرْ لَهُمْ لَنْ يَغْفِرَ اللَّهُ لَهُمْ» (منافقون، ۶). این نوع تکرار با اشتقاق قرابت دارد. تکرار با مترادف، مانند (وَيَخْشَوْنَ رَبَّهُمْ وَيَخَافُونَ سُوءَ الْحِسَابِ) (رعد، ۲۱). در آرایه های بدیعی دیگر مانند «مشاکله»، «جناس تام»، «اشتقاق» و «تردید» نیز تکرار وجود دارد که موجب انسجام متن می شود.

۲-۴-۲-۲. هم آیی

با هم آیی به هم مربوط بودن عناصر واژگانی معینی در چهارچوب موضوع یک متن است که منجر به پیدایش ارتباط بین جمله های آن متن می شود. «هم آیی که جمع بین دو یا چند امر است که از نظر معنی با هم متناسب هستند، نقش بسزایی در انسجام و پیوستگی دارد (ولی، ۱۳۹۵: ۷۵). جر جانی (۲۰۰۱) با ذکر شاهد قرآنی «وَقِيلَ يَا أَرْضُ ابْلَعِي مَاءَكَ وَيَا سَمَاءُ اقْلَعِي وَ غِيضَ الْمَاءِ وَقُضِيَ الْأَمْرُ وَاسْتَوَتْ عَلَى الْجُودَى وَقِيلَ بُعْدًا لِلْقَوْمِ الظَّالِمِينَ» (هود، ۴۴) می گوید: «کلمه مفید نخواهد بود، مگر اینکه با کلمه دیگر پیوند داشته باشد؛ گرچه دامنه چنین آرایه

1. Reiteration

2. Collocation

تقریباً محدود به جملات کنار هم است و نگاه کلان در آن‌ها دیده نمی‌شود، اما می‌توان آن را ریشه هم‌آیی به معنای امروزی دانست (پروینی و نظری، ۱۳۹۰: ۹۵).

عوامل هم‌آیی در زبان عربی عبارتند از: الف. شمول معنایی و آن رابطه‌ای است که میان یک مفهوم و مفهوم‌های تحت شمول آن وجود دارد؛ مانند واژه «الشجرة» در آیه ۳۵ سوره بقره (... وَ لَا تَقْرُبَا هَذِهِ الشَّجَرَةَ فَتَكُونَا مِنَ الظَّالِمِينَ) که شامل درخت و بوته «گندم» است. ب. تضاد، ج. مقابله، تفاوت مقابله با طباق این است که طباق میان اضداد است، اما مقابله میان اضداد و غیر آن است (حموی، ۱۴۲۶ق، ج ۱: ۱۳۷). مانند آیه مبارکه ۵ تا ۱۰ سوره لیل (فَأَمَّا مَنْ أُعْطِيَ وَاتَّقَى ۝ وَصَدَّقَ بِالْحُسْنَى ۖ فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْيُسْرَى ۖ وَأَمَّا مَنْ بَخِلَ وَاسْتَغْنَى ۖ ۸ وَكَذَّبَ بِالْحُسْنَى ۖ ۹ فَسَنُيَسِّرُهُ لِلْعُسْرَى ۖ ۱۰). قابلیت انسجام این دو پاره گفتار به رابطه همنشینی و تقابل نقیضی آن‌ها باز می‌گردد. د. مراعات النظیر، و. تشابه الأظرف

۲-۴-۳. کمال اتصال و شبه کمال اتصال

اتصال از مهم‌ترین عناصر انسجام‌بخش متن در علم بلاغت است که به‌ویژه در زبان عربی مورد توجه قرار گرفته است. در این حالت، به دلیل پیوستگی معنایی قوی بین دو جمله، نیازی به آوردن واو عطف بین آن‌ها نیست. این اتصال دو نوع است: الف. کمال اتصال که در آن دو جمله اتحاد کامل و تداخل معنایی دارند؛ یعنی جمله دوم بدل، عطف بیان یا تأکید جمله اول است (تفتازانی، ۱۳۶۸: ۱۷۲). مانند آیه مبارکه ۱۲۰ از سوره طه: «فَوَسَّوَسَ إِلَيْهِ الشَّيْطَانُ قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ». در این آیه عبارت «قَالَ يَا آدَمُ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى شَجَرَةِ الْخُلْدِ» عطف بیان جمله اول است.

ب. شبه کمال اتصال: تفتازانی آن را «الفصل بالاستئناف» نامیده که در آن جمله دوم پاسخ پرسش مقدری است که از جمله اول برآمده است (تفتازانی، ۱۳۶۸: ۱۷۷). مانند آیه مبارکه ۲۵ از سوره ذاریات: «إِذْ دَخَلُوا عَلَيْهِ فَقَالُوا سَلَامًا قَالَ سَلَامٌ قَوْمٌ مُنْكَرُونَ».

۲-۴-۴. تناسب آوایی

نظام‌مندی و هماهنگی صوتی حروف در الفاظ، الفاظ در پاره گفتارها و جمله‌ها و مساوات فاصله‌ها در وزن و هماهنگی قافیه و سجع در عبارت‌ها را «تناسب آوایی» گویند که از طریق ایجاد ریتم خاص، موجب انسجام متن می‌شود؛ مانند سجع در آیات مبارکه ۱ تا ۴ سوره نجم: «وَالنَّجْمِ إِذَا هَوَىٰ / مَا ضَلَّ صَاحِبُكُمْ وَمَا غَوَىٰ / وَ مَا يَنْطِقُ عَنِ الْهَوَىٰ / إِنْ هُوَ إِلَّا وَحْيٌ يُوحَىٰ...»

۲-۴-۵. حسن مطلع و حسن ختام

در «حسن مطلع» و «حسن ختام»، سخنور سخن خود را با ظرافت تمام، به گونه‌ای آغاز می‌کند که در شنونده آمادگی ایجاد کند و به آنچه مقصود اصلی کلام است اشاره می‌کند و با خاتمه‌ای لطیف پایان می‌دهد. در «حسن ختام» لازم است، متکلم سخن خود را با شیواترین و پخته‌ترین عبارت‌ها با لطافت کامل، پایان بخشد؛ زیرا این آخرین جملات است که اثر آن در ذهن شنونده باقی می‌ماند (ابن ابی الاصبغ، ۱۳۸۶: ۳۸۴).

۲-۴-۶. اقتباس «بینامتنیت»

اقتباس و بینامتنیت می‌تواند به عنوان یکی از عوامل انسجام متن عمل کند؛ زیرا به رابطه‌های معنایی و تفسیری بین متون اشاره دارد و باعث می‌شود متن در بستر گسترده‌تری از متون دیگر معنا یابد و به خواننده کمک می‌کند تا با استفاده از دانش پیشین خود از متون دیگر، متن جدید را بهتر درک کند. در اقتباس گوینده در نشر یا شعرش، عبارتی از قرآن کریم یا حدیث می‌گنجاند، به گونه‌ای که اعلام نکند از قرآن یا حدیث است؛ مانند آیه مبارکه ۴۲ از سوره ابراهیم. در این عبارت از عبدالمؤمن اصفهانی: «لَا تَغُرَّكَ مِنَ الظُّلْمَةِ كَثْرَةُ الْجِيُوشِ وَالْأَنْصَارِ (إِنَّمَا يُؤَخِّرُهُمْ لِيَوْمٍ تَشْخَصُ فِيهِ الْأَبْصَارُ)» (هاشمی، ۱۳۷۹: ۲۶۰)، پیوستگی اقتباس از این جهت است که مطلب اقتباس شده معادل معنایی برای عبارتی است که در آن گنجانده شده است.

۳. خطبه توحیدیه

انشای این خطبه شریف در مجلس مأمون، قبل از موضوع ولایت عهدی امام رضا (علیه السلام) در اوایل سال ۲۰۱ قمری بوده است. علت ایراد خطبه در حقیقت آزمودن امام بوده است؛ زیرا هنگامی که مامون قصد واگذاری ولایت عهدی به ایشان را داشت، با مخالفت اطرافیان روبه‌رو شد؛ چراکه از دید اینان امام تجربه حکومتداری را نداشت و تصمیم مامون را غلط می‌دانستند. اینان برای اثبات ادعای خود از مامون خواستند تا امام را فرا بخواند و با پرسش از امام، دانش ایشان را بیازمایند (مجلسی، ۱۴۰۱: ۱۸). مأمون کسی را فرستاد و آن حضرت حاضر شد. حاضران به امام گفتند تقاضا می‌کنیم به منبر رفته و برای ما نشانه‌ای از علم و هدایت بفرز کنی که بر آن اساس و نشانه، بندگی و عبادت پروردگار متعال را گردن نهیم. امام در این مجلس حضور یافتند و مدتی را در سکوت فرو رفتند؛ سپس با حمد و ثنای الهی و درود بر پیامبر و اهل بیت اظهار او، خطبه‌ای را القا فرمود که تا امروز کلامی به این دقت و لطافت و تا این اندازه در بیان حقیقت معرفت و به این تفصیل در شرح مقامات توحید، دیده نشده است (ابن بابویه، ۱۳۸۸: ۱۲۳).

محور اصلی موضوع خطبه معرفی مقام توحید و مفاهیم بنیادین درباره شناخت خداوند و تبیین نگرش توحیدی است و مباحث عقلی در این باره به بحث کشیده شده است. موضوعاتی چون شناخت خداوند و تناسب عبادت با آن نفی صفات از ذات الهی، راه‌های نادرست شناخت خدا «تشبیه و تمثیل و...» و برداشت‌های شخصی غلط درباره شناخت خدا، راه‌های صحیح شناخت خدا (توجه به آفرینش، فطرت)؛ آسیب‌شناسی شناخت خدا (عادت کردن به امور مادی و...) نام‌های خداوند، نتیجه‌گیری‌های نادرست درباره شناخت خداوند و... از مباحث این خطبه است (مجلسی، ۱۴۰۱: ۱۸). واژه کلیدی در این خطبه، توحید است که دیگر واژگان مانند معرفت، عبادت و... حول محور این واژه می‌چرخد. امام در این خطبه، به مفاهیمی بنیادین درباره شناخت خداوند و تبیین نگرش توحیدی و مباحثی عقلی و فلسفی پرداخته است. خطبه متنی ارتباطی با زبان ادبی است (زبان ادبی با الگوهای ویژه «آوایی»، «دستوری» و «معنایی» که در اختیار دارد؛ کلام متعارف را جذاب و تأثیرگذار به خدمت می‌گیرد تا بر خواننده اثر بگذارد (صفوی، ۱۳۸۰: ۳۳). امام با شناخت دقیق از مخاطب و معیارهای سخنوری و آگاهی از اقتضائات موضوع و بافت موقعیت، تمام فرازهای خطبه را به صورت مجموعه‌ای واحد و منسجم سامان‌دهی می‌کند.

۴. عناصر انسجام پیوندی در خطبه توحیدیه

۴-۱. افزایشی

فراز ۱-۳: «أَوَّلُ عِبَادَةِ اللَّهِ مَعْرِفَتُهُ وَأَوَّلُ مَعْرِفَةِ اللَّهِ تَوْحِيدُهُ وَنِظَامُ تَوْحِيدِ اللَّهِ تَعَالَى نَفَى الصِّفَاتِ عَنْهُ لِشَهَادَةِ الْعُقُولِ أَنَّ كُلَّ صِفَةٍ وَ مَوْصُوفٍ مَخْلُوقٍ وَ شَهَادَةُ كُلِّ مَوْصُوفٍ أَنَّ لَهُ خَالِقًا لَيْسَ بِصِفَةٍ وَلَا مَوْصُوفٍ وَ شَهَادَةُ كُلِّ صِفَةٍ وَ مَوْصُوفٍ بِالِاقْتِرَانِ وَ شَهَادَةُ الْاِقْتِرَانِ بِالْحُدُوثِ وَ شَهَادَةُ الْحُدُوثِ بِالِامْتِنَاعِ مِنَ الْأَزْلِ الْمُتَمَتِّعِ مِنَ الْحُدُوثِ.»

یعنی شریف‌ترین و مقدم‌ترینش از جهت زمان و رتبه؛ زیرا قبول سایر طاعات مشروط به آن است و اصل معرفت توحید است؛ زیرا با اثبات شریک یا قول به ترکیب ذات یا زیادت صفات، قول به امکان لازم آید پس مشرک، خدای واجب را نشناخته و اثبات نکرده است (مجلسی، ۱۴۰۱: ۵۸).

پیوند پاره‌گفتارهای «۱-۳» با حرف «واو» برون جمله‌ای با برد متوسط است و پیوند پاره‌گفتارهای بعدی «و شَهَادَةُ» و بعد از آن نیز با حرف «واو» در سطح بین جمله‌ای در ساختاری خُرد است؛ «واو» در «و شَهَادَةُ كُلِّ مَوْصُوفٍ...» و پاره‌گفتارهای بعدی، معنای «لام» تعلیل را از پاره‌گفتار قبل (لِشَهَادَةِ الْعُقُولِ)، با خود حمل می‌کند تا بین این دو پاره‌گفتار پیوند ایجاد کند. سپس فراز ۵ «و»

لَا إِيَّاهُ عَنَى مَنْ شَهِدَهُ وَلَا لَهُ تَذَلُّلٌ مَنْ بَعَضَهُ وَلَا إِيَّاهُ أَرَادَ مَنْ تَوَهَّمَهُ) با حرف «واو» در سطح کلان با برد طولانی به فراز ۴ (فلیس اللّٰهُ عَرَفَ مَنْ عَرَفَ بالتشبيه ذَاتِهِ...) که نتیجه فراز «۱-۳» است پیوند می‌یابد. بر این اساس، کارکرد برد «واو» درون و برون جمله‌ای و وسیع است.

۴-۱-۱. تباینی (نقیضی)

ادوات پیوند نقیضی «بل»، «لکن»، «لکن» و «لا» تصویری را که در جمله قبل است، نفی می‌کنند؛ مانند فراز ۱۵ خطبه (أَحَدٌ لَا يَتَأْوِيلُ عَدَدٍ ظَاهِرٌ لَا يَتَأْوِيلُ الْمُبَاشَرَةَ مُتَجَلٍّ لَا بِاسْتِهْلَالِ رُؤْيَا بَاطِنٍ لَا بِمَزَالَةٍ مُبَايِنٍ لَا بِمَسَافَةٍ قَرِيبٍ لَا بِمُدَانَةٍ لَطِيفٍ لَا بِتَجَسُّمٍ). امام علی(ع) در این فراز، پاره‌گفتارهای بعداز «لا» را به‌وسیله «لا» با برد کوتاه و با رابطه نقیضی به پاره‌گفتارهای قبل از «لا» پیوند می‌دهد؛ زیرا حقایقی که درباره توحید مطرح می‌کنند، ممکن است نگرش مخالف نیز داشته باشد؛ حرف «لا» نگرش مخالف را نقض می‌کند و رابطه‌ای نظام‌مند در زنجیره سخن به وجود می‌آورد.

۴-۲. علی و سببی

برخی از پیوندهای علی و سببی در خطبه توحیدیه عبارتند از:

۴-۲-۱. لام تعلیل

در این نوع عبارات، جمله بعداز «لام» تعلیل، علت وقوع امری است که در عبارت‌های پیشین به‌وقوع پیوسته است. در فراز ۲ «وَنُظَامُ تَوْحِيدِ اللَّهِ تَعَالَى نَفَى الصِّفَاتِ عَنْهُ لِشَهَادَةِ الْعُقُولِ أَنَّ كُلَّ صِفَةٍ... وَشَهَادَةُ كُلِّ صِفَةٍ... وَشَهَادَةُ... وَشَهَادَةُ الْخُذُوثِ...» در پاره‌گفتار «لِشَهَادَةِ الْعُقُولِ...»، حرف تعلیل «لام» با ارتباط «علی»، این دو پاره‌گفتار را با برد کوتاه به هم پیوند زده است. در ادامه، این سطح از پیوند، به‌واسطه «واو» وسیع‌تر می‌شود و به اجزای قبل پیوند می‌خورد.

۴-۲-۲. «فاء» سببیت و نتیجه

پیوند سببی «فاء» در بازه‌ای گسترده‌تر و با خاصیت انسجامی قوی‌تری، استفاده می‌شود؛ به‌گونه‌ای که گاه یک فراز را با عنوان سبب به فراز دیگر پیوند می‌زند. در فراز ۲۰-۲۲ امام می‌فرماید: «ضَادُّ النُّورِ بِالظُّلُمِ وَالْجَلَالِيَّةُ بِالْبُهِيمِ... مُؤَلَّفٌ بَيْنَ مُتَعَادِيَاتِهَا مَفْرَقٌ بَيْنَ مُتَدَانِيَاتِهَا دَالَّةٌ بِتَفْرِيقِهَا عَلَى مُفَرَّقِهَا وَبِتَأْلِيفِهَا عَلَى مُؤَلَّفِهَا...» ابتدا پاره‌گفتارهای «مؤلف...» و بعد از آن، با حذف ضمیر، یعنی مسندالیه، به پاره‌گفتار اول و دوم با برد کوتاه به هم پیوند می‌خورد. پاره‌گفتار

«ضَاذَ الثُّورَ بِالظُّلْمِ وَالْجَلَايَةِ...» با «واو» و تضاد با برد کوتاه، به هم گره می خورد. سپس کل فراز ۲۱ «دالة...» با ضمیر مستتر در حال «دالة» و ضمیر بارز «ها» به فراز ۲۰ با برد متوسط پیوند می خورد؛ فراز ۲۲ «فَفَرَّقَ بَيْنَ قَبْلِ وَ بَعْدٍ لِيُعْلَمَ...» با ارتباط سببی و توالی زمانی در گستره ای وسیع، به وسیله «فاء»، به فرازهای ۲۰ و ۲۱ پیوند می خورد.

۴-۲-۳. «فاء» نتیجه

پاره گفتار اول در فراز ۴: «فَلَيْسَ اللّٰهُ عَرَفَ مَنْ عَرَفَ بِالتَّشْبِيهِ ذَاتَهُ وَلَا إِيَّاهُ وَحَدَهُ مَنْ اِكْتَنَهَهُ وَلَا حَقِيقَتَهُ أَصَابَ مَنْ مَثَّلَهُ وَلَا بِهِ صَدَقَ مَنْ نَهَاهُ وَلَا صَمَدَ صَمَدَهُ مَنْ أَشَارَ إِلَيْهِ» را با «فاء» نتیجه برای فراز قبل از آن قرار می دهد تا نتیجه حادث پنداشتن خداوند را بیان کند و با ایجاد رابطه دوسویه بین آن دو، پیوستگی و انسجام آن ها را تقویت کند. این رابطه، به وسیله پیوند افزایشی «واو» در پاره گفتارهای بعدی این فراز و فراز ۵ «وَلَا إِيَّاهُ عَنِ مَنْ شَبَّهَهُ...» با بردی متوسط و طولانی تر، ادامه می یابد. البته عوامل دیگری از انسجام، مانند تکرار «من» و «عرف» در پیوند دادن این پاره گفتارها، نقش دارند.

۴-۳. پیوند زمانی

محتوای خطبه متکی بر توصیف مستقیم است. در توصیف، زنجیره زمانی دخالت چندانی ندارد؛ برخلاف داستان که در آن ادوات زمانی، عنصر اصلی انسجام متن است؛ بنابراین، پیوند زمانی در این خطبه، از بسامد به مراتب کمتری برخوردار است؛ جز در برخی موارد که نقش فرعی و مکمل پیوند افزایشی را ایفا می کند. ادوات پیوند زمانی که در این خطبه به کار رفته اند، عبارتند از:

الف. «فاء» در فراز ۲۶ «اِفْتَرَقَتْ فَدَلَّتْ عَلَى مُفَرَّقِهَا...» در «فَدَلَّتْ...» ضمن اینکه دلالت اشیا را جداشده را نتیجه افتراق آن ها می داند، ترتیب و توالی زمانی بدون تراخی، بین این دو حادثه را نشان می دهد.

ب. «بعد» در این پیوند با فاصله زمانی است. در فراز ۳۱: «...وَكَيْفَ يُنْشِئُ الْأَشْيَاءَ مِنْ... إِذَا لَفَاتٍ... وَ لَتَحَوَّلَ دَلِيلًا بَعْدَ مَا كَانَ مَذْلُولًا عَلَيْهِ»، «بعد» جمله مضاف الیه را با فاصله زمانی به جمله «لَتَحَوَّلَ دَلِيلًا» پیوند می دهد.

ج. همزمانی: در این فراز: «اِفْتَرَقَتْ فَدَلَّتْ عَلَى مُفَرَّقِهَا وَ... لَمَّا تَجَلَّى صَانِعُهَا لِلْعُقُولِ...» دو رویداد که همزمان انجام شده اند، به وسیله «لَمَّا» به هم ملحق می شوند تا تجلی خالق اشیا بر عقل ها و پوشیده ماندن او از ادراک را به صورت همزمان نشان دهد.

در فراز ۲۳ (... لَهُ مَعْنَى الرَّبُّوبِيَّةِ إِذْ لَا مَرْيُوبَ وَ... وَحَقِيقَةُ الْإِلَهِيَّةِ إِذْ لَا مَالُوهَ وَ...)، ظرف زمان «إِذْ» پاره‌گفتارهای «لا مربوب» و «لا مألوه» را با رابطه هم‌زمانی به پاره‌گفتار «له معنی الربوبية» و «حقیقة الإلهية» با برد کوتاه، متصل می‌کند. این رابطه در پاره‌گفتارهای بعد، به‌وسیله حرف افزایشی «واو» ادامه می‌یابد.

۵. عناصر انسجام واژگانی

تکرار و هم‌آیی: عناصر انسجام واژگانی شامل تکرار و هم‌آیی است؛ اگرچه تکرار به همراه هم‌آیی در دستور بلاغیان قدیم، با نگاهی آرایه‌ای مطرح شده است، اما نقش مهمی در انسجام و پیوستگی متن ایفا می‌کند. چنان‌که ابن اثیر درباره تکرار در قرآن می‌گوید: «به‌طور کلی، در قرآن تکراری که بی‌فایده باشد، وجود ندارد؛ پس اگر چیزی دیدی که به ظاهر تکرار شده، باید به قبل و بعد آن بنگری تا فایده آن بر تو روشن شود» (ابن اثیر، ۱۴۱۱ ق، ج ۲: ۱۴۹).

۵-۱. انواع تکرار

عناصر تکراری با برجسته کردن نقاط حساس، موجب انسجام متن می‌شود و همان گونه که به فهم موضوع و تثبیت آن در ذهن خواننده کمک می‌کند، ساختار متن را محکم و جانب دلالی آن را تقویت می‌کند (حلو، ۲۰۱۲: ۲۰). تکرار شامل تکرار تام، جزئی و مترادف است:

۵-۱-۱. تکرار تام

در فراز اول (أَوَّلُ عِبَادَةِ اللَّهِ مَعْرِفَتِهِ وَأَصْلُ مَعْرِفَةِ اللَّهِ تَوْحِيدُهُ)، لفظ جلاله در پاره‌گفتار دوم، تکرار و برجسته‌سازی شده است. به‌رغم اینکه تکرار عبث و بیهوده است و بیهوده‌گویی، انسجام متن را ضعیف می‌کند، اما چون این تکرار حاوی تعظیم و تفضیم و تلذذ است، بر حذف و جانشینی ضمیر ترجیح دارد و موجب انسجام این دوپاره شده است.

۵-۱-۲. تکرار جزئی

در فراز ۱۹ (يَتَشَعَّرُ الْمَشَاعِرُ عُرْفَ أَنْ لَا مَشْعَرَ لَهُ وَ يَتَجَهَّيْرُ الْجَوَاهِرُ عُرْفَ أَنْ لَا جَوْهَرَ لَهُ وَ... بِمُضَادَّتِهِ... لَا ضِدَّ لَهُ وَ بِمُقَارَنَتِهِ... لَا قَرِينَ...) علاوه بر تکرار تام «عرف»، «أن»، «لا» و «له»، تکرار جزئی «تشعیر و مشاعر»، «تجهیر و جواهر»، «مضادة و ضد» و «مقارنة و قرین» با اشتقاق و ترکیب یکسان و رابطه معنایی نزدیک و تناسب آوایی برآمده از هم‌وزنی، موجب پیوستگی این پاره‌گفتارها

شده است. این نوع تکرار بر محور همنشینی نقش آفرینی می کنند.

۳-۱-۵. تکرار باترادف

در فراز ۱۵ «أَحَدٌ لَا يَتَأَوَّلُ عَدَدَ ظَاهِرٍ لَا يَتَأَوَّلُ الْمُبَاشَرَةَ مُتَجَلٍّ لَا بِاسْتِهْلَالِ رُؤْيَا بَاطِنٍ لَا بِمَرَايَلَةٍ مُبَاطِنٍ لَا بِمَسَافَةٍ قَرِيبٍ لَا بِمَدَانَةٍ لَطِيفٍ لَا بِتَجَسُّمٍ»، اجتناب از تکرار خود کلمه و ذکر مترادف آن در «ظاهر، متجَل، استهلال» و «مزایله، مسافه»، ضمن ایجاد تنوع و جذابیت، موجب پیوستگی پاره گفتارهای این فراز شده است.

۲-۵. هم آیی

جمع بین دو یا چند امر را که از نظر معنی با هم متناسب هستند، هم آیی گویند که شامل تضاد، مقابله، مراعات النظیر، شمول معنائی و تشابه الأطراف در علم بدیع است.

۱-۲-۵. تضاد

در فراز ۲۱ «دَالَةٌ يَتَفَرِّغُهَا عَلَى مُفَرَّقِهَا وَ يَتَأَلِّفُهَا عَلَى مُؤَلِّفِهَا...»، تضاد واژگانی «تفریق و تألیف» و «مفرّق و مؤلّف» ذهن خواننده را با دنیایی متفاوت درگیر می کند و با ایجاد تنوع، موجب انسجام دو پاره گفتار شده است.

در فراز ۲۰ «صَادَ النُّورُ بِالظُّلَمِ وَ الْجَلَالِيَّةُ بِالْبُهْمِ وَ الْجَسُوَ بِالْبَلَلِ وَ الصَّرَدُ بِالْحَرُورِ مُؤَلِّفٌ بَيْنَ مُتَعَادِيَاتِهَا مُفَرِّقٌ بَيْنَ مُتَدَانِيَاتِهَا»، تضاد واژگانی درون جمله ای در «النور و الظلم» و «الجلالية و البهم» و برون جمله ای در «الصرد و الحرور» و «الجسو و البلل» و «مؤلف و مفرّق» و «متعاديّات و متدانیّات» بر محور همنشینی عمل می کند و با تولید موسیقی برآمده از تناسب آوایی در «ظلم و بهم» و «مؤلف و مفرّق» و «متعاديّات و متدانیّات»، ضمن متمرکز کردن ذهن مخاطب روی نقطه مقابل و کشف معنا از ژرفای تضاد، موجب انسجام پاره گفتارهای این فراز شده است.

۲-۲-۵. مقابله

در فراز ۲۰، پاره گفتار «مُؤَلِّفٌ بَيْنَ مُتَعَادِيَاتِهَا» مقابل «مُفَرِّقٌ بَيْنَ مُتَدَانِيَاتِهَا» و در پاره گفتار ۲۱ «دَالَةٌ يَتَفَرِّغُهَا عَلَى مُفَرَّقِهَا» مقابل «و يَتَأَلِّفُهَا عَلَى مُؤَلِّفِهَا...» و در فراز ۲۲ «فَفَرَّقَ بِهَا بَيْنَ قَبْلِ وَ بَعْدٍ لِيُعْلَمَ أَنَّ لَا قَبْلَ لَهُ وَ لَا بَعْدَ لَهُ»، پاره گفتار «لَا قَبْلَ لَهُ» مقابل پاره گفتار «لَا بَعْدَ لَهُ» و در پاره گفتار ۲۶، «لَمَّا تَجَلَّى صَانِعُهَا لِلْعُقُولِ» مقابل «و بها احتجب عن الرؤية...»

قرار گرفته‌اند. این تقابل‌های نقیضی بر محور همنشینی نقش آفرینی می‌کند و موجب پیوستگی آن‌ها با هم می‌شود.

۵-۲-۳. مراعات النظیر

در فراز ۱۶، ارتباط پاره‌گفتارهای «موجود لا بعد عدم فاعل لا باطرار مُقَدَّر لا بحول فِکْرَة مُدَبَّر لا بِحَرِکَة مُرید لا بِهَمَامَة شَاء لا بِهَمَة مُدَرِّک لا بِمَجَسَّة سَمیع لا بِآلَة بَصیر لا بِأَدَاة» با واژگان مقَدَّر، مدَبَّر و «مرید، شاء» و «سمیع، بصیر» و «آلة، أداة» با دامنه‌معنایی نزدیک به هم، موجب انسجام و پیوستگی این پاره‌گفتارها شده است.

در فراز ۲۴ (لیس مُدُّ خَلَقَ اسْتَحَقَّ معنی الخَالِقِ وَ لَا یُحَادِثُهُ الْبَرَايَا اسْتَفَادَ معنی البرائیة کیف وَ لَا تَغِیْبُهُ مُدُّ وَ لَا تُدْنِیْهِ قَدْ وَ لَا یَحْجُبُهُ لَعْلٌ وَ لَا تُؤَقِّتُهُ مَتٰی وَ لَا یَشْتَمِلُهُ حَیْنٌ وَ لَا تَقَارِبُهُمَعْ)، جمع بین واژگان «مد»، «قد»، «متی»، «حین» و «مع» با رابطه‌معنایی زمانی، پیوستگی و انسجام دور اندیشانه‌ای به پاره‌گفتارهای این فراز بخشیده است.

امام به صورت غیرمستقیم به مخاطب گوشزد می‌کند که شأن مقام توحید مبراست از اینکه بتوان این نوع واژگان را با همان معنایی که برای مخلوقات به کار می‌روند برای او نیز به کار برد. در این فراز امام (علیه‌السلام) با اشراف دقیق بر گزینش واژگان و اصطلاحات زبانی و کارکرد آن‌ها در انسجام متن، به عالمی فراتر از زبان بشری وارد می‌شوند و تأکید می‌کنند که برخی از این واژگان و اصطلاحات را نمی‌توان با همان معنایی که درباره‌مخلوقات به کار می‌روند در معرفی مقام توحید به کار برد. گویی امام در صدد معرفی اسلوب بیانی متمایزی در این زمینه است. حضور علمی این مفاهیم در ذهن امام (علیه‌السلام) در بین احادیث و خطبه‌های منسوب به ائمه (علیهم‌السلام) بی‌نظیر است.

۵-۲-۴. انسجام برآمده از تشابه الأطراف

امام پاره‌گفتارهای فراز ۳-۱ (أَوَّلُ عِبَادَةِ اللَّهِ مَعْرِفَتُهُ وَأَصْلُ مَعْرِفَةِ اللَّهِ تَوْحِيدُهُ؛ وَ نِظَامُ تَوْحِيدِ اللَّهِ تَعَالَى نَفَى الصِّفَاتِ عَنْهُ لِشَهَادَةِ الْعُقُولِ أَنَّ كُلَّ صِفَةٍ وَ مَوْصُوفٍ مَخْلُوقٌ وَ شَهَادَةُ كُلِّ مَوْصُوفٍ أَنَّ لَهُ خَالِقًا لَيْسَ بِصِفَةٍ وَ لَا مَوْصُوفٍ؛ وَ شَهَادَةُ كُلِّ صِفَةٍ وَ مَوْصُوفٍ بِالِاقْتِرَانِ وَ شَهَادَةُ الْاِقْتِرَانِ بِالْحُدُوثِ وَ شَهَادَةُ الْحُدُوثِ بِالِامْتِنَاعِ مِنَ الْأَزْلِ الْمَمْتَنَعِ مِنَ الْحُدُوثِ) و پاره‌گفتارهای فراز ۱۳ (وَ مَنْ غَايَاهُ فَقَدْ غَايَاهُ وَ مَنْ غَايَاهُ فَقَدْ جَزَّأَهُ وَ مَنْ جَزَّأَهُ فَقَدْ وَصَفَهُ وَ مَنْ وَصَفَهُ فَقَدْ أَلْحَدَ فِيهِ) را علاوه بر ضمیر و حرف «واو» با صنعت تشابه الأطراف، به هم پیوند می‌زند. در این صنعت، بازگشت آخرین واژه پاره‌گفتار پیشین در آغاز پاره‌گفتار بعد، با ایجاد شباهت بین ساختار بیانی و نظم خاصی که به

ابتدا و انتهای عبارت‌ها و به سیاق کلی آنها می‌دهد، موجب پیوستگی و برجستگی و روشن‌گری معنی و زیبایی ساختار آنها می‌شود.

۵-۲-۵. انسجام برآمده از کمال اتصال و بینامتنیت

امام در دوپاره گفتار فراز ۲۱ (دَالَّةٌ بِتَفْرِيعِهَا عَلٰی مُفَرَّقِهَا وَبِتَأْلِيفِهَا عَلٰی مُؤَلَّفِهَا ذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَجَلَّ (وَمِنْ كُلِّ شَيْءٍ خَلَقْنَا زَوْجَيْنِ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ) (الذاریات، ۴۹)) نتیجه مطالب فرازهای گذشته را تألیف مختلفات و تفریق مؤتلفات می‌داند که با وجود اینکه خلاف جریان طبیعی است، موجب جاری شدن نظم در امور جهان می‌شوند. سپس آیه مبارکه که با این دوپاره گفتار، تداخل معنایی دارد، برای تضمین و کمال اتصال دوپاره گفتار می‌آید که ضمن کارکرد چندمعنایی یا سرشاری معنی فراز با وجود فشردگی واژگان و عبارت‌ها، موجب انسجام و پیوستگی بین آیه کریمه و این فراز و فرازهای پیشین می‌شود؛ زیرا حاکی از آن است که در نظام جهان، نظم در امور به صورت جمع امور متخالف و جدایی امور متناسب است، چنان که زوجین با وجود تضاد، با هم ائتلاف پیدا می‌کنند.

۵-۲-۶. انسجام برآمده از شبه کمال اتصال

امام فراز ۶ (يُصْنَعُ اللّٰهُ يُسْتَدَلُّ بِهِ وَبِالْعُقُولِ تَعْتَقِدُ مَعْرِفَتَهُ وَبِالْفِطْرَةِ تَثْبُتُ حُجَّتُهُ) را پاسخی برای پرسش مقدر برآمده از فرازهای ۱ تا ۵، به فراز ۵ پیوند می‌زند؛ گویی بعد از فراز ۵ پرسیده‌اند، چرا آن ابزارهای شناخت خداوند که ذکر شد، ناکارآمد هستند؟ پاسخ می‌دهد: «چون وجودی که بتوان آن را با ویژگی‌های خودش شناخت و قابل احاطه فکری باشد، محدود و ساخته دیگری است. پیوستگی این دو فراز از این جهت است که گویی آنچنان به هم مرتبط و درآمیخته‌اند که در یک قالب ارائه شده‌اند و نیازی به حرف ربط ندارند.

فراز ۷ (كُلٌّ مَعْرُوفٌ بِنَفْسِهِ مَصْنُوعٌ وَ كُلٌّ قَائِمٌ فِي سِوَاهُ مَعْلُولٌ؛ خَلَقَ اللّٰهُ الْخَلْقَ حِجَابًا بَيْنَهُ وَ بَيْنَهُمْ وَ مَبَانِيئُهُ اِيَّاهُمْ وَ مُفَارَقَتُهُ اَيْنِيَّتَهُمْ) نیز با پاسخ به پرسش مقدر برآمده از فراز ۶، به آن گره می‌خورد. در فراز ۶ فرمود: «آنچه به سوی خداوند راهنمایی می‌کند، ذات خداوند نیست، بلکه ساخته اوست.» پرسش مقدر می‌گوید: «دلیل آن چیست؟» و در فراز ۷ می‌فرماید: «زیرا هر چیزی که با خودش شناخته شود، ساخته دیگری است و به همین دلیل مخلوقات که مصنوع خداوند هستند و از جهت خصوصیت آنیت و تحقق وجودی، عجز و ناپایداری دارند، خداوند آنها را به صورت حجاب و فاصله‌ای بین خود و بین آنها آفرید؛ زیرا فقر و جسمانیت اجازه نمی‌دهد انسان به نور نامحدود الهی واصل شود.

۵-۲-۷. انسجام آوایی

در بسیاری از عبارت‌های خطبه، موسیقی برآمده از حروف، واژگان و پاره‌گفتارهای موزون و سجع و قافیه با کارکرد عاطفی به کار رفته است که در انسجام بخشیدن به پاره‌گفتارها و روشننگری معنی و تأثیرگذاری بر مخاطب مؤثر است.

در این دو پاره گفتار (...وَمَنْ قَالَ إِلَىٰ مَ فَقَدْ نَهَاهُ وَمَنْ قَالَ حَتَّمَا فَقَدْ غَيَّاهُ)، سجع و موازات برآمده از توازن نحوی و تکرار ساختار پاره‌گفتارهای ترکیب‌شده از شرط و جواب، به همراه دو فعل ماضی هم‌وزن و تشدید و حرکت فتحه‌های متوالی و اتصال ضمیر «ه» به این فعل‌ها، موسیقی موزون و پویا و برجسته‌سازی وحدت آوایی را به وجود آورده است؛ همچنین نقطه ثقل سخن را بر معنا هماهنگ نموده و موجب انسجام و پیوستگی پاره‌گفتارها شده است.

انسجام و پیوستگی آوایی فراز ۷ (كُلُّ مَعْرُوفٍ بِنَفْسِهِ مَصْنُوعٌ / وَكُلُّ قَائِمٍ فِي سِوَاهُ مَعْلُولٌ) از ناحیه تکرار مصوت بلند «او» در واژه‌های «معروف»، «مصنوع»، «معلول» است که به آن هم‌صدایی گویند (شمیسا، ۱۳۷۹: ۵۷). و پیوستگی فراز ۱۰ ناشی از مصوت بلند «آ» در اُسماء و اُفعال در «فأسماءُ تُعبِّرُ و اُفعالُهُ تُفهِمُ» و تکرار مصوت بلند «ای» در «تعبیر و تفهیم» است که توازن پاره‌گفتارها و موسیقی کشیده و خوش‌آوا و همراه با آرامش را به همراه می‌آورد. «برخلاف مصوت‌های کوتاه که حاکی از حرکت سریع و ابراز هیجانات هستند» (وحیدیان کامیار، ۱۳۷۵: ۲۸-۳۰). این توازن به خواننده احساس هارمونی و لذت می‌بخشد و او را بر موضوع متمرکز می‌کند.

۵-۲-۸. انسجام برآمده از حسن مطلع و حسن ختام

امام (علیه‌السلام) در مطلع خطبه، مستقیم و بدون مقدمه‌چینی وارد موضوع اصلی، یعنی معرفی توحید، می‌شود تا هم در شنونده آمادگی ایجاد کند و هم مقصود اصلی کلام را معرفی کند و ختام خطبه را با شیواترین و پخته‌ترین عبارت‌ها پایان می‌بخشد تا اثر آخرین جملات در ذهن شنونده باقی بماند.

در مطلع خطبه (أَوَّلُ عِبَادَةِ اللَّهِ مَعْرِفَتُهُ وَأَصْلُ مَعْرِفَةِ اللَّهِ تَوْحِيدُهُ)، عبادت مؤثر و کمال‌آفرین را عبادتی می‌داند که اساس آن، یعنی مقام توحید، با شناخت کامل، به‌خوبی درک شود. این فراز را به فرازهای میانی با مستدل کردن این مقام پیوند می‌زند؛ سپس این‌ها را به فراز آخر در مقام حسن ختام، برای نتیجه‌هرآنچه در طول خطبه آمد، پایان می‌دهد و می‌فرماید: «ولیس فی مُحَالِ الْقَوْلِ حُجَّةٌ وَلَا فِی الْمَسْأَلَةِ عَنْهُ جَوَابٌ وَلَا فِی مَعْنَاهُ لَهُ تَعْظِیمٌ وَلَا فِی إِبَانَتِهِ عَنِ الْخَلْقِ ضِیمٌ إِلَّا بِامْتِنَاعِ الْأَرْزَاقِ أَنْ يُنْتَهَى وَمَا لَا بَدَأَ لَهُ أَنْ یُبْدَ...» تا تأکید کند که چه انسان مقام توحید

را درک کند و چه درک نکند، هیچ گردی بر دامن کبریائی پروردگار ننشیند؛ زیرا نتیجه عبادت بدون شناخت و بی حاصل، چیزی جز زدوده شدن نورانیت از قلب انسان‌ها نیست. با این فرایند هر فراز مقدمه فراز بعدی می‌شود و درنهایت، خطبه تبدیل به ظرفی می‌شود که همه اجزا و مناسبات و موضوعات را به صورت یک مجموعه واحد در دل خود سامان می‌دهد.

امام در سراسر این خطبه عنایت دقیقی نسبت به تحریک عواطف مخاطبان دارد و این امر اقتضای فن خطابه است، از طرفی نقش هدایتگری امام توأم با عطوفت است، زیرا با وجود آگاهی از اهداف مغرضانه کسانی که او را برای این سخنرانی فی البداهه دعوت کردند، کلمه‌ای دال بر توبیخ و مذمت مخاطبان در این خطبه به کار نمی‌برد و این امر متن خطبه را از تشمت و ازهم‌گسیختگی حفظ کرده است.

ادوات		تعداد	
پیوندی	افزایشی (واو)	۱۱۰	
	نقیضی (لا)	۱۶	
	سببی (فا)	۶	
	علی (ل)	۴	
	هم‌زمانی (أذِلْمَا)	۲	
تکرار		هم‌آیی	
ادوات		تعداد	ادوات
واژگانی بلاغی	تکرار تام	۴۳۵	تشابه الأطراف
	تکرار جزئی	۳۷	تضاد
	تکرار با ترادف	۱۵	مقابله
			مراعات النظیر
			سجع
			کمال اتصال
			شبه‌کمال اتصال
			اقتباس

۶. نتیجه‌گیری

نتایج پژوهش، حاکی از آن است که نقش هدایتگری توأم با عطوفت امام (علیه السلام) و آگاهی او از اقتضای فن خطابه که عنایت شدیدی به تحریک عواطف برای اقناع دارد، مانع از این می‌شود که امام (علیه السلام) با وجود آگاهی از اهداف مغرضانه کسانی که او را برای این سخنرانی فی‌البداهه دعوت کردند، کلمه‌ای دال بر توبیخ و مذمت مخاطبان در این خطبه به کار برد؛ این امر متن خطبه را از تشتت و از هم گسیختگی حفظ کرده است.

پاره‌گفتارها با وجود فشردگی واژگان و ایجاز عبارت‌ها، محتوای عمیق خطبه را بیشتر با کاربرست مکرر جمله‌های اسمیه که بر ثبوت چیزی برای چیز دیگر دلالت دارد و متناسب با هدف موضوع یعنی ثبوت صفات خداوند است، انتقال می‌دهند. امام (علیه السلام) با شناخت دقیق از کاربرد عناصر انسجام، در سطح پیوندی، حرف ربط افزایشی «و او» را به اقتضای موضوع خطبه که توصیف توحید است، برای پربسامدترین نوع عناصر انسجامی در این خطبه، به کار برده‌اند.

در سطح واژگانی، گزینش دقیق واژگان و چینش آن‌ها بر محور همنشینی و محتوای معنایی که بر زنجیره گفتار با هم به‌دست می‌آید، موجب شده اندیشه‌های عمیق این خطبه با وجود فشردگی واژگان و ایجاز عبارت‌ها، بدون گسست و بدون ابهام، به مخاطب منتقل شود. قرار دادن مقابل‌های نقیضی و عبارت‌های متناسب در برابر هم، اسلوبی منسجم برای معانی عمیق این خطبه فراهم آورده است. در این سطح، مراعات النظیر، مقابله، تضاد و تشابه الأطراف بیشترین تأثیر را در انسجام پاره‌گفتارها داشته‌اند. انسجام حاصل از این عناصر بارزتر و قوی‌تر است. امام (علیه السلام) در فرازهای میانی و پایانی که تعداد و فاصله بین آن‌ها بیشتر می‌شود، این عناصر را به کار می‌برند و از عنصر انسجام طباق و مقابله برای قرینه تعیین مصداق نیز استفاده می‌کنند تا اگر مخاطب معنای واژه‌ای را نداند یا در واژگانی که مصداق‌های گوناگونی دارند، نداند کدام مصداق مقصود بوده است، واژه متضاد و عبارت‌های متقابل فهم معنا را برای او آسان کند. از این طریق بین پیچیدگی معنی و وضوح ترکیب‌ها تعادل ایجاد می‌کنند. صنعت تشابه الأطراف را به کار می‌برند تا بازگشت واژه انتهایی پاره‌گفتار قبل در آغاز پاره‌گفتار بعد، از طریق ایجاد برجستگی، انسجام آن‌ها را تقویت کند.

کاربرد اقتباس یا بینامتنیت یک آیه از قرآن کریم، عنوان شاهدمثال مستدل با وجود فشردگی واژگان و کوتاهی عبارت‌ها، به آن‌ها سرشاری معنی می‌دهد و زمینه‌ساز خلق متنی نو و موجب پیوستگی و انسجام‌شان می‌شود. این صنعت با صنعت کمال اتصال در بلاغت قدیم تلاقی دارد. آوای موزون و پویای عبارت‌ها در برخی فرازهای خطبه، از طریق برجسته‌سازی صوتی و ایجاد

وحدت آوایی، نقطه ثقل سخن را بر معنا هماهنگ کرده و موجب انسجام و پیوستگی پاره گفتارها شده است.

امام (علیه السلام) با استفاده از این عناصر، پاره گفتارها و فرازها را به هم پیوند می‌زند و مطلع خطبه را به فرازهای میانی و سپس به پایان خطبه منسجم متصل می‌کند و پیام را با وجود عمیق و پیچیده بودن، بدون گسست و واضح، به مخاطب منتقل می‌کند؛ به گونه‌ای که خواننده در پایان خطبه احساس می‌کند، متکلم رسالت خود را در انتقال معنی، به‌خوبی، انجام داده است و خود نیز با برقراری ارتباط قوی با متن، با رضایت کامل از خطبه خارج می‌شود.

امام (علیه السلام) با اشراف دقیق بر گزینش واژگان و اصطلاحات زبانی و کارکرد آن‌ها در انسجام متن، به عالمی فراتر از زبان بشری وارد می‌شوند و کاربرد برخی از این واژگان و اصطلاحات را درباره ذات پروردگار و معرفی صفات او نارسا می‌دانند و تأکید می‌کنند که نمی‌توان آن‌ها را با همان معنایی که درباره مخلوقات به کار می‌روند در معرفی مقام توحید به کار برد. گویی امام در صدد معرفی اسلوب بیانی متمایزی در این زمینه است. حضور علمی این مفاهیم در ذهن امام (علیه السلام) در بین احادیث و خطبه‌های منسوب به ائمه (علیهم السلام) بی‌نظیر است و می‌توان ادعا کرد که از معیارهایی که امام در اسلوب بیانی خاص درباره خالق هستی، مطرح کرده‌اند، می‌شود نوعی الگوی اسلوب بیانی در معرفی توحید ارائه داد.

منابع و مآخذ

قرآن کریم.

- آذرنوش، آذرتاش. (۱۳۸۱). *فرهنگ معاصر عربی فارسی*. چاپ دوم. تهران: نشر نی.
- آقاگل زاده، فردوس. (۱۳۸۵). *تحلیل گفتمان انتقادی*. تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- ابن اثیر، محمد محیی الدین عبدالحمید. (۱۳۶۹). *المثل السائر فی أدب الکاتب و الشاعر*. بیروت: المكتبة العصرية.
- ابن ابی الاصبغ مصری. (۱۳۶۸). *بديع القرآن*. ترجمه علی میرلوحی. مشهد، آستان قدس رضوی.
- ابن بابویه، أبو جعفر محمد بن علی. (۱۳۸۵). *عیون أخبار الرضا*. ترجمه محمدتقی نجفی اصفهانی. تهران: انتشارات علمیه اسلامیة.
- ابن منظور، مصری. (۱۳۶۳). *لسان العرب*. قم: نشر ادب الحوزه.
- احمدی، علیرضا؛ استواری، اصلان. (۱۳۹۰). «انسجام متنی ابزاری زبان شناسی برای شناخت سبک های ادبیات فارسی». *مطالعات زبانی و بلاغی*. دوره ۲. شماره ۳. صص ۷-۲۰.
- امرائی، محمد حسن؛ بامری، عبدالواحد. (۱۳۹۹). «واکوی عوامل انسجام در خطبه شفشقیه امام علی (علیه السلام) با اتکابه الگوی هالیدی و حسن». *ذهن*. بهار ۱۳۹۹. شماره ۸۱. صص ۱۷۵-۲۰۲.
- امرائی، محمدحسن؛ رضایی هفتادار، غلامعباس؛ زند وکیلی، محمدتقی. (۱۳۹۶). «ارزیابی مقایسه ای انسجام در سورة علق و ترجمه آن از حداد عادل بر اساس نظریه هالیدی و حسن». *پژوهش های ترجمه در زبان و ادبیات عربی*. دوره ۷. شماره ۱۶. صص ۱۱۹-۱۴۹.
- امیری خراسانی، احمد؛ علی نژاد، حلیمه. (۱۳۹۴). «بررسی عناصر انسجام در نفثة الصدور بر اساس نظریه هالیدی و حسن». *متن پژوهی ادبی*. دوره ۱۹. شماره ۶۳. صص ۷-۳۱.
- پروینی، خلیل؛ نظری، علیرضا. (۱۳۹۴). «زبان شناسی متن و انطباق الگوی انسجام با زبان عربی در دیدگاه صاحب نظران معاصر عرب». *جستارهای زبانی*. دوره ۶. شماره ۵. صص ۱۲۳-۱۴۶.
- پورنامداریان، تقی؛ ایشانی، طاهره. (۱۳۹۸). «تحلیل انسجام و پیوستگی در غزلی از حافظ با رویکرد زانوس، احمدپاشا؛ نبی پور، مریم. (۱۳۹۶). «عوامل انسجام در سورة زلزال (بر اساس نظریه هالیدی و حسن)». *پژوهش نامه معارف قرآنی*. دوره ۸. شماره ۳۰. صص ۸۱-۱۰۲.
- زبان شناسی نقش گرا». زبان و ادبیات فارسی دانشگاه خوارزمی. سال ۱۸. شماره ۶۷. صص ۷-۴۳.
- تفتازانی، حسن بن یوسف. (۱۳۹۹). *شرح المختصر علی تلخیص المفتاح للخطیب القزوينی فی المعانی و البیان و البديع*. چاپ دوم. قم: دار التفسیر.
- جرجانی، عبدالقاهر. (۱۹۸۸). *دلائل الإعجاز فی علم المعانی*. تصحیح شیخ محمد عبده و حاشیه سیدمحمد رشید رضا. بیروت-لبنان: دار الکتب العلمیة.
- حلوة، نوال بنت ابراهیم. (۲۰۱۲). *أثر التکرار فی التماسک النصی مقارنة معجمیة تطبیقیة فی ضوء مقالات د. خالد المنیف*. ریاض: جامعة الأميرة نورة بنت عبد الرحمن.

- حموی، ابن حجة. (۱۳۸۴). *خزانة الأدب و غایه الأرب*. بیروت: المكتبة العصرية.
- خرقانی، حسن. (۱۳۹۸). «مراعات النظیر در سورة انعام و نقش آن در انسجام سوره». *پژوهش های قرآن و حدیث*. شماره ۲. صص ۲۸۵-۳۰۶.
- داد، سیما. (۱۴۰۰). *فرهنگ اصطلاحات ادبی*. چاپ هشتم. تهران: انتشارات مروارید.
- ذوقی، امیر. (۱۳۹۲). «نگره های جدید درباره انسجام متنی سوره های قرآن کریم». *مطالعات قرآن و حدیث*. دوره ۶. شماره ۲. صص ۱۷۵-۱۵۱.
- ساسانی، فرهاد. (۱۳۸۴). «تأثیر روابط بینامتنی در خوانش متن». *زبان و زبان شناسی*. دوره ۱. شماره ۲. صص ۳۹-۵۵.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۷۹). *نگاهی تازه به بدیع*. چاپ دوازدهم. تهران: فردوس.
- صفوی، کورش. (۱۳۹۴). *از زبان شناسی به ادبیات (شعر)*. جلد دوم. چاپ پنجم. تهران: شرکت انتشارات سورة مهر.
- صلح جو، علی. (۱۳۹۴). *گفتمان و ترجمه*. چاپ هفتم. تهران: نشر مرکز.
- کلینی، محمد بن یعقوب. (۱۳۸۷). *اصول الکافی*. جلد ۱۵. قم: دار الحدیث.
- لطفی پور ساعدی، کاظم. (۱۳۷۱). «درآمدی به سخن کاوی». *زبان شناسی*. دوره ۹. شماره پیاپی ۱۷. صص ۹-۴۰.
- مصطفوی، حسن. (۱۳۶۳). *ترجمه و شرح خطبه توحیدیه*. مشهد: انتشارات کنگره جهانی حضرت رضا (علیه السلام).
- مک دانیل، دایان. (۱۳۸۰). *مقدمه ای بر نظریه های گفتمان*. ترجمه حسینعلی نوذری. تهران: فرهنگ گفتمان.
- ملایم، فاطمه؛ بشیر، حسن. (۱۴۰۲). «تحلیل گفتمان خطبه توحیدیه امام رضا (علیه السلام)». *فرهنگ رضوی*. دوره ۱۱. شماره ۴۴. صص ۵۶-۹۶.
- میراحمدی، سیدرضا؛ آفاجانی، مریم. (۱۳۹۶). «عناصر برجسته انسجام در بانیه متنی، بر اساس نظریه هالیدی». *زبان و ادبیات عربی*. شماره ۱۷. صص ۲۳۴-۲۶۶.
- نبوی، محمد؛ مهاجر، مهران. (۱۳۹۳). *به سوی زبان شناسی شعر*. تهران: نشر آگاه.
- نظری، علیرضا. (۱۳۹۲). «کارکرد ادات ربطی در انسجام بخشی به خطبه های نهج البلاغه». *پژوهش نامه نهج البلاغه*. سال اول. شماره ۳. صص ۳۳-۵۴.
- نظری، علی رضا؛ پروینی، خلیل؛ روشنفکر، کبری و آقاگل زاده، فردوس. (۱۳۹۰). «زبان شناسی متن و الگوی انسجام در آرای نحوی، بلاغی، و نقدی عربی قدیم». *ادب عربی*. دوره ۳. شماره ۳. صص ۸۳-۱۱۲.
- نقیب، سید محمد؛ سازجینی، مرتضی؛ موسوی، سیدمحمد. (۱۳۹۷). «بررسی تطبیقی-تحلیلی ترجمه قرآن بهرام پور و صفوی بر پایه الگوی انسجام هالیدی و حسن (مطالعه موردی سوره نازعات)». *مطالعات قرآنی و فرهنگ اسلامی*. سال ۲. شماره ۴. صص ۱۲۱-۱۴۳.
- وحیدیان کامیار، تقی. (۱۳۷۵). *فرهنگ نام آوایی فارسی*. مشهد: انتشارات دانشگاه فردوسی.

ولیئی، یونس؛ میرزایی الحسینی، سید محمود؛ فرهادی، محمد. (۱۳۹۵). «عوامل انسجام متنی در سوره نوح». *پژوهش‌های زبان شناختی قرآن*. سال پنجم. شماره ۹. صص ۶۹-۸۶.

هاشمی، سید الأحمد. (۱۳۷۵). *جواهر البلاغة*. تهران: مؤسسه الصادق للطباعة والنشر.

یارمحمدی، لطف الله. (۱۳۸۳). *گفتمان‌شناسی رایج و انتقادی*. تهران: چاپ هرمس.

References

- Aghagolzadeh, F., 2006. Critical Discourse Analysis. Tehran: Elmi va Farhangi Publications. [In Persian].
- Al-Jurjani, A. Q., 1988. Dala'il al-I'jaz fi Ilm al-Ma'ani (Evidence of Inimitability in the Science of Meanings). Ed. Sheikh Muhammad Abduh & Annotated by Sayyid Muhammad Rashid Rida. Beirut-Lebanon: Dar al-Kutub al-Ilmiyya. [In Arabic].
- Amiri Khorasani, A., Alinejad, H. 2015. A Study of Cohesive Elements in Nafsat al-Sudur Based on Halliday and Hassan's Theory. *Literary Text Research*, 19(63), 7-31. [In Persian].
- Amraei, M. H., Rezaei Haftador, G. A., & Zand Vakili, M. T. 2017. A Comparative Assessment of Cohesion in Surah Al-Alaq and its Translation by Haddad Adel Based on Halliday and Hassan's Theory. *Journal of Research in Arabic Language and Literature Translation*, 7(16), 119-149. [In Persian].
- Azarnoosh, A., 2002. Contemporary Arabic-Persian Dictionary. 2nd edition, Tehran: Nashr-e Ney Publications. [In Persian].
- Dad, S., 2021. Dictionary of Literary Terms. 8th edition, Tehran: Morvarid Publications. [In Persian].
- Halwah, N. I. 2012. The Effect of Repetition on Textual Cohesion: A Lexical Applied Comparison in Light of Dr. Khaled Al-Munai'f's Articles. Riyadh: Princess Nourah bint Abdulrahman University. [In Arabic].
- Hamawi, Ibn Hijjah. 2005. Khizanat al-Adab wa Ghayat al-Arab. Beirut: Al-Maktabah Al-Asriyah. [In Arabic].
- Hashemi, S. A., 1996. Jawaher Al-Balagha. Tehran: Al-Sadegh Publishing Institute. [In Persian].
- Horri, A. 2008. The Enchantment of Sound and Meaning in New Year's Opening Prayer as a Literary Work. *Journal of Foreign Languages*, 43, 71-93. [In Persian].
- Ibn Athir, M. M. A., 1990. Al-Mathal Al-Sa'ir fi Adab Al-Katib wa Al-Sha'ir. Beirut: Al-Maktabah Al-Asriyyah. [In Arabic].
- Kulaini, M. Y., 2008. Usul al-Kafi. Vol. 15, Qom: Dar al-Hadith Publications. [In Persian].
- Lotfipour Saedi, K. 1993. An Introduction to Discourse Analysis. *Journal of Linguistics*, 10(1). [In Persian].
- MacDonnell, D. 2001. An Introduction to Discourse Theories. Translated by H. Nozari. Tehran: Gofte-man-e Farhang Publications. [In Persian].
- Marefat, M. H. 2015. Quranic Sciences. Tehran: SAMT Publications. [In Persian].
- Masri, Ibn Abi Al-Isba., 1989. Badi' Al-Quran. Translated by Ali Mirlouhi, Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. [In Persian].

- Masri, Ibn Manzur. 1984. Lisan al-Arab. Qom: Adab Hawzah Publications. [In Persian].
- Matloob, A. 2010. Dictionary of Rhetorical Terms and Their Development. Beirut: Lebanon Publishers Library. [In Arabic].
- Moštafari, Hassan. 1984. Translation and Commentary of Monotheistic Sermon. Mashhad: Imam Reza (AS) World Congress Publications. [In Persian].
- Nabavi, M., & Mohajer, M. 2014. Towards Linguistics of Poetry. Tehran: Agah Publications. [In Persian].
- Naghib, S. M., Sajjini, M., & Mousavi, S. M. 2018. A Comparative-Analytical Study of Bahram-pour and Safavi's Quran Translation Based on Halliday and Hassan's Cohesion Model (Case Study: Surah An-Nazi'at). Journal of Quranic Studies and Islamic Culture, 2(4), 121-143. [In Persian].
- Nazari, A., Parvini, K., Roshanfekar, K., & Agha Golzadeh, F. 2011. Text Linguistics and Cohesion Pattern in Ancient Arabic Syntactic, Rhetorical, and Critical Views. Journal of Arabic Literature, 3(3), 83-112. [In Persian].
- Parvini, K., Nazari, A. 2015. Text Linguistics and the Adaptation of Cohesion Pattern with Arabic Language from Contemporary Arab Scholars' Perspective. Language Related Research, 6(5), 123-146. [In Persian].
- Pasha Zanous, A., & Nabipour, M. 2017. Cohesive Factors in Surah Al-Zalzal (Based on Halliday and Hassan's Theory). Journal of Quranic Knowledge Research, 8(30), 81-102. [In Persian].
- Safavi, K., 2015. From Linguistics to Literature (Poetry). Vol. 2, 5th edition, Tehran: Sureh Mehr Publications. [In Persian].
- Sasani, F. 2005. The Effect of Intertextual Relations on Text Reading. Journal of Language and Linguistics, 1(2), 39-55. [In Persian].
- Shamisa, S., 2000. A New Look at Rhetoric. 12th edition, Mashhad: Ferdows Publications. [In Persian].
- Sheikh Saduq, A. J. M. 2006. Uyun Akhbar al-Reza. 1st edition, Trans. M. T. Najafi Isfahani, Tehran: Elmiyeh Islamiyeh Publications. [In Persian].
- Solhjoo, A., 2015. Discourse and Translation. 7th edition, Tehran: Markaz Publications. [In Persian].
- Taftazani, H. Y. 2020. Commentary on Al-Mukhtasar: An Explanation of Al-Qazwini's Talkhis Al-Miftah on Rhetoric, Eloquence and Literary Arts. 2nd edition, Qom: Dar Al-Tafsir Publications. [In Persian].
- Vahidian Kamyar, T., 1996. Persian Onomatopoeic Dictionary. Mashhad: Ferdowsi University Publications. [In Persian].
- Valaei, Y., Mirzaei Alhoseini, S. M., & Farhadi, M. 2016. Textual Cohesion Factors in Surah Noah. Journal of Quranic Linguistics Research, 5(1), 69-86. [In Persian].
- Yarmohammadi, L., 2004. Common and Critical Discourse Analysis. Tehran: Hermes Publications. [In Persian].
- Zoghi, A. 2013. A New Perspective on Textual Coherence in the Suras of the Holy Quran. Journal of Quranic and Hadith Studies, 6(2), 151-175. [In Persian].